

*Євген Горб, Юрій Рябуха (Маріуполь),
Андрій Цибрій (Київ)*

Битва під Городком 29-30 вересня 1655 року: нова спроба реконструкції перебігу бою

Розгром коронного війська під Городком в вересні 1655 р. є мало-відомою сторінкою військової історії Хмельниччини. Незважаючи на те, що битва згадується в кожному висвітленні походу Б. Хмельницького та В. Бутурліна в Галичину, її описи дуже шаблонні – кожен автор загострює увагу на переправі козаків через болото/ставок и подальшому бою в несприятливих для поляків умовах. При чому навіть досі дослідники не з'ясували не лише місце переправи козаків, а навіть яким було розташування військ супротивників на полі бою. Автори цієї роботи декілька років тому зробили спробу детального висвітлення перебігу бою [12], проте більш ретельне знайомство з місцевістю та польськими джерелами змусило переглянути результати попереднього дослідження та зробити нову спробу реконструкції.

На Львів козацько-московська армія просувалася двома колонами – одна, під керівництвом гетьмана, рухалася через Теробовлю й Тернопіль, а інша, під началом Василя Бутурліна – на Язлівець. В радіусі 30-60 км. від російської колони не було жодного живого місця – все випалювалося вщент. Обидві колони об'єдналися в Бережанах і рушили через Поморяни, Гологори, Бузьк на Львів [11, 422].

Тоді ж союзники отримали відомості про відхід Станіслава Потоцького з-під Глинян на Львів. Бутурлін, вочевидь не довіряючи відомостям розвідників, вислав до Глинян загін на чолі з сотенними головами стряпчим Тимофієм Спасителевим і Марком Лутовіновим. Захоплений цим під'їздом полковник Юрій Балабан розповідав, що на полі під Глиняними вже 6 тижнів стоять війська коронного гетьмана в очікуванні посполитого рушення, якого досі нема. Одночасно з приходом військо союзників під Бережани коронний гетьман відступив до Солоного (нині Солонка). Саме там з головними силами об'єдналося посполите рушення Львівської землі Руського воєводства, яке за підрахунками О. Мальцева налічувало 300 чол [8, 295-296]. На військовій раді Станіслава Потоцького відмовляли від тривалої зупинки під Львовом і радили відступати далі – до Карпат. Проте, коронний гетьман не хотів і чути про подальший відступ [17, 373]. Станіслав Потоцький вирішив

закласти табір під Городком. Коронний гетьман вважав позицію вигідною і сподівався якщо не здолати, то хоча б затримати ворога.

Городок був невеликим населеним пунктом, що розташовувався фактично на острові, утвореному допливами річки Верещиці. З обома берегами острів пов'язували греблі, завдяки яким на північ і південь від міста знаходилися великі ставки (Дроздовіцький – на північ від Городка і Черлянський – південніше), оточені болотистою місцевістю. У селищі був замок, побудований ще в XIV ст. на місці давньоруського дитинця. Однак, вже у наступному столітті будівля прийшла в запустіння і було фактично заново відбудована Станіславом Пілецьким у 1504 р. Новий замок також простояв близько століття, але в 1611 р. був знищений татарами, котрі скоїли набіг вглиб Галичини. На сеймику, того ж року було прийнято рішення відновити замок, була сформована комісія для проведення люстрації пошкоджень і створення плану нового замка. Старосту Мишковського зобов'язали виділити частину доходів староства на відновлення замку. Однак, староста цілком слушно вважав, що недоцільно відновлювати замок, коли мало не кожен рік відбуваються татарські набіги і замок може бути, як і в минулий раз зруйнований. Виділені кошти з більшою користю були спрямовані в особисту кишеню старости, і продовжували там осідати в наступні десятиліття. До 1648 р. замок так і не був повністю відновлений і не зміг захистити жителів від козаків Богдана Хмельницького – козацький загін під командуванням Лаврина Капусти захопив замок і винищив шляхту, що зібралася там з найближчих околиць. Восени 1655 р. городоцькі укріплення являли собою земляний вал з частоколом, в якому було двоє воріт – Львівські (східні) і Краківські (західні) [1].

Розуміючи, що старі залишки замку не зможуть послужити надійними укріпленнями (навіть в свої кращі часи замок не витримав жодної облоги), Станіслав Потоцький розташував в селищі особисту піхотну корогву, що складалася з 200 жовнірів. Їх головною метою була оборона греблі через Верещицю, по якій козаки і московити могли підійти до Городка і переправитися на західний берег, де і розташувалися головні коронні частини. Згідно М. Ємйоловському, С. Потоцький розбив табір біля Кам'яноброду, в декількох кілометрах на північ від Городоцької переправи [18, 141]. Скоріш за все, віддаленість табору від Городка була викликана тим, що великий гетьман очікував спроби переправи союзників через Верещицю саме через брід у Кам'яноброді, слушно вважаючи, що противник, оцінивши труднощі прориву через за-

хищену піхотою Городоцьку греблю, вирішить спробувати щастя в іншому, більш доступному місці. В розпорядженні Станіслава Потоцького були:

кінні корогви – 4100 чол. (точних відомостей про кінні корогви джерела не дають; з упевненістю можна сказати, що в битві брали участь близько 40 корогов, з них гусарські С. Потоцького і Я. Замойського, козацька К. Тишкевича, і з часткою ймовірності – корогва аркебузерів С. Арцішевського);

піхота – 200 чол. (корогва Станіслава Потоцького);

драгуни – 306 чол. (регімент Станіслава Потоцького).

Таким чином, Потоцький мав у своєму розпорядженні 4600 жовнів.

Однак, якщо обрахувати так звані «сліпі порції», то чисельність коронного війська ледь перевищувала 4 тисячі осіб. Захоплений у полон полковник козацької корогви Єжи Балабан повідомив, що гетьманське військо складалося з шести тисяч солдатів. На думку Я. Віммера в цю чисельність входять слуги, які перебували у війську («люзна челядь»). Напередодні бою загін С. Потоцького посилювався посполитим рушенням Львівського повіту, яке налічувало близько 300 чоловік [25, 94-95].

Відправлені під Городок сили союзників вдвічі перевершували коронні війська. Вони склалися з наступних підрозділів:

полк Григорія Ромодановського (кіннота) – близько 400 чол.;

кінна сотня Артамона Матвєєва – близько 100 чол.;

13 сотень Тимофія Спасителя «со товарищи» (кіннота) – близько 1300 чол.;

рейтарській полк Фонвізіна – близько 800 чол.;

стрілецький полк Артамона Матвєєва – близько 500 чол.;

солдатський полк – близько 700 чол.;

драгунський полк Рафаїла Корсака – близько 1800 чол.;

дві роти солдатських полків Володимира Фонвізіна і Юрія Гутцина – близько 140 чол.;

загін Івана Бутурліна: городових дворян і дітей боярських – 300 чол., драгунів – 900 чол.;

миргородський полк Григорія Лісницький – близько 2500 чол.

Загальна чисельність козацько-московського загону, відправленого проти коронного війська С. Потоцького досягала 9500 осіб [підраховано по: 8, 296-297; 10, 181; 16, 133-135].

Подальші події в джерелах викладені досить скупо і допускають неоднозначне трактування. Основна проблема пов'язана з тим, де саме союзне військо переправилося через Дроздовицький ставок. У польській історіографії панує точка зору про переправу козацько-московської армії значно північніше Городка, а подальший бій відбувався фронтом з півночі на південь (схема 1А) [17; 21; 24]. Українські дослідники вважають, що союзники пройшли через сам Городок, після чого повернули на північ – таким чином, фронт простягнувся зі сходу на захід (схема 1Б) [3; 15]. На думку краєзнавця Любомира Світенко (схема 1В) [2], козаки переправилися через болото на північ від Дроздовицького ставу і підійшли з півночі до поляків – тобто з нову-таки війська були розташовані зі сходу на захід, але в зворотному порядку.

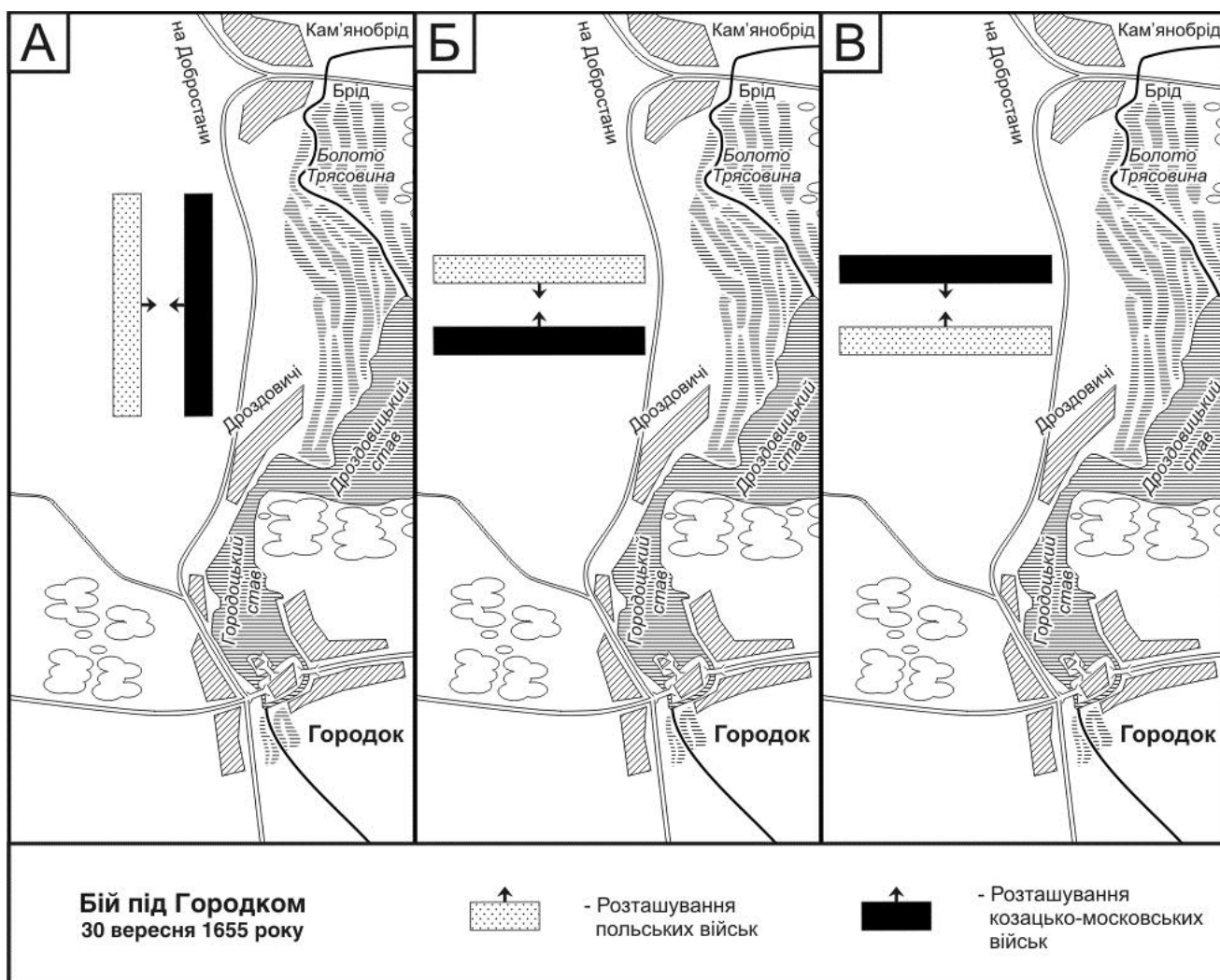

Схема 1. Варіанти розташування військ супротивників в битві під Городком

Ці трактування, які суперечать одне одному побудовані на основі 5 джерел. Першим і найбільш детальним є спогади Миколая Ємйоловського, який служив у козацькій корогві Кшиштофа Тишкевича і брав безпосередню участь у Городоцькому бою. Згідно М. Ємйоловському козаки переправилися через водойму в декількох місцях, а також пройшли безпосередньо через Городок. Після чого вони у бойовому порядку, «ze wszystkich stron» атакували коронне військо. Цікаво, що в подальшому тексті немає і натяку на оточення поляків, навпаки описано фронтальне зіткнення, що закінчилося «під вечір» [18, 141-143].

Доповнюють спогади М. Ємйоловського «Аннали...» Веспасіана Коховського. Як і М. Ємйоловський, В. Коховський служив у цей час в коронному війську, тільки в гусарській корогві. Згідно з ним, козаки підпалили передмістя Городка, а самі переправилися в обхід греблі, яка охоронялася поляками. При цьому вони вийшли в тил польським військам С. Потоцького, які готувалися відбити атаку з фронту, але були змушені відбиватися з тилу. Незважаючи на це, поляки три години мужньо протистояли союзникам. Протягом всього бою козаки отримували підкріплення, які переправлялися через гать. Коли перевага союзників стала вирішальною, поляки не витримали і почали тікати [20].

Ще один сучасник подій, львівський купець Самуїл Кушевич залишив «Щоденник облоги Львова». Безпосередні події під Городком в ньому не описані, але є пряма вказівка (зі слів, захоплених союзниками польських полонених), що головну роль в перемозі зіграла козацька піхота [22]. Також, відомості про битву є і в «Історії війни козацько-польської» Самуїла Грондського. Восени 1655 року він перебував у таборі Б. Хмельницького, ведучи з ним переговори від імені біглого польського магната І. Радзейовського. Свою хроніку він писав через десятиліття після зазначених подій. С. Грондський досить докладно описує нічне захоплення козаками Городка, вказуючи, що вони підпливли до міста на човнах і підпалили частину будинків. Коли внаслідок нічної пожежі виникла паніка і жителі разом з жовнірами кинулися гасити вогонь, козаки, скориставшись метушнею захопили брами Городка, а потім, розвиваючи успіх, напали і на польський табір. Битва в таборі тривала до обіду, і вже в момент перемоги поляків у них в тилу з'явився загін, що поспішав їм на допомогу. Однак, жовніри, не розібравшись в ситуації, прийняли його за ворожий і почали тікати. Про побудовану козаками гать С. Грондський не згадує взагалі [14, 290-291].

В кінці XVII ст. писав свою «Хроніку міста Львова» львівський канонік Ян-Томаш Юзефович, який народився через вісім років після подій, що нас цікавлять. Його хроніка є по суті вторинним джерелом, оскільки в описі Городоцьких подій він повністю слідує за В. Коховським, вказуючи на тригодинний бій, який відбувся після того, як союзники, минаючи греблю, організували переправу через «*blotniste bagna*», розібравши для цього кілька будівель (не забувши при цьому згадати, що полякам довелося несподівано для себе відбивати атаку з тилу) [19].

Найявна в нашому розпорядженні реляція В. Бутурліна, – єдине джерело з російської сторони, яке не було доступне польським дослідникам, не проливає світла на цю проблему, просто констатує факт перемоги союзників на полі бою.

Таким чином, можна чітко виділити два факти – переправу союзних військ через Верещицю в обхід греблі, захищеної польською піхотою і ведення бою поляками з того боку, звідки вони не очікували нападу.

Першим з істориків описував битву під Городком Микола Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький». На його думку, козаки побудували переправу безпосередньо до Городка, щоб обійти греблю, яка сполучала містечко зі східним берегом Верещиці, після чого опанувавши селище, атакували табір поляків [7].

У 1905 р., до 250-річного ювілею битви у Львові вийшло відразу дві невеликі роботи польських істориків – брошура «Кривавий гість у Львові» Францішека Равіти-Гавронського [24] і стаття «Битва під Городком» Олександра Чоловського в «*Tydzien*», який був додатком до «*Kur'єру Львівського*» [17]. Ф. Равіта-Гавронський обійшов мовчанням події в самому Городку, а акцентував увагу на тому, що «Хмельницький, переправившись вдало і несподівано з частиною військ через болото, з тилу наших атакував». Після чого викладає події за спогадами М. Ємйоловського (тут, до речі, вперше в історіографії зустрічається прізвище московського полковника Гротта, який командував спільно з Ромодановським московськими військами. Згодом, у варіанті «Гроттус» воно фігурує у Л. Кубалі [21, 301] і В. Каргалова [5, 299], хоча в російських документах таке прізвище не зустрічається).

А. Чоловський, який ймовірно використовував попередні роботи, вказує, що 29 вересня козаки, висадившись вночі на рибальських човнах в самому Городку підпалили селище і скориставшись панікою за-

йняли його, але не змогли захопити греблю, що сполучає Городок із західним берегом. Цьому завадили польські війська, які всю ніч вдало відбивали натиск козаків. Побачивши, що тут вони просунулися не можуть, союзники вирішили переправитися через болотисту місцевість на південь від Кам'яноброду. Козаки почали споруджувати міст, розібравши заради цього сусідні будівлі. Процес побудови проходив під вогнем польських драгунів, кілька корогов яких під командуванням полковника Демультта захищали місце переправи. Закінчивши до полудня спорудження переправи, союзники перейшли в атаку, причому першими через переправу пройшли московські рейтарі. Вони розгромили драгунів Демультта, причому останній був убитий, і атакували головні коронні сили. Подальші події традиційно викладаються за М. Ємйоловським, але з такими ж фантастичними доповненнями, як і в першій частині статті [17] (слід зазначити, навряд чи Демультт командував польськими драгунами – про його участь в битві під Городком згадує В. Коховський [20], який прямо вказує, що той був підполковником корогви аркебузерів, а єдиний драгунський регімент належав безпосередньо С. Потоцькому).

Більшість цих відомостей некритично сприйняв і повторив в третій частині своїх досліджень ще один львівський історик – Людвік Кубаля [21, 301-302]. В цілому, він викладає події слідом за О. Чоловським, допускаючи, щоправда, захоплення козаками Городка і переправи їх на західний берег Верещиці, де вони змогли дійти до «дроздовицького поля». Там вони були зупинені польськими корогвами, які стримували їх всю ніч. Ледь не прорвавшись до головних сил коронних військ, союзники почали переправу через Дроздовицький ставок. Над питанням, навіщо це було робити, якщо союзники вже вийшли на оперативний простір, польський історик не замислюється (заради справедливості варто зазначити, що епічну боротьбу драгунів Демультта проти московської армії Л. Кубаля навіть не згадує).

Виходячи з вищевказаних відомостей, наша реконструкція подій буде виглядати наступним чином.

29 вересня союзні війська підійшли зі сходу до Городка. Оглянувши позиції противника, Ромодановський і Лісницький вирішують почати наступ там, де найменше чекають поляки, безпосередньо поблизу Городка. На рибальських човнах козаки Лісницького переправилися через ставок і підпалили будинки в Городку, розташовані неподалік від води. Піхотинці корогви С. Потоцького, основна маса яких була роз-

ташована біля Львівських воріт поселення і укріплених валах біля них кинулася гасити пожежу. Полум'я, що злетіло над містечком послужило сигналом для початку атаки на брами. Союзники оволоділи покинутими брамами і увірвалися в центр Городка.

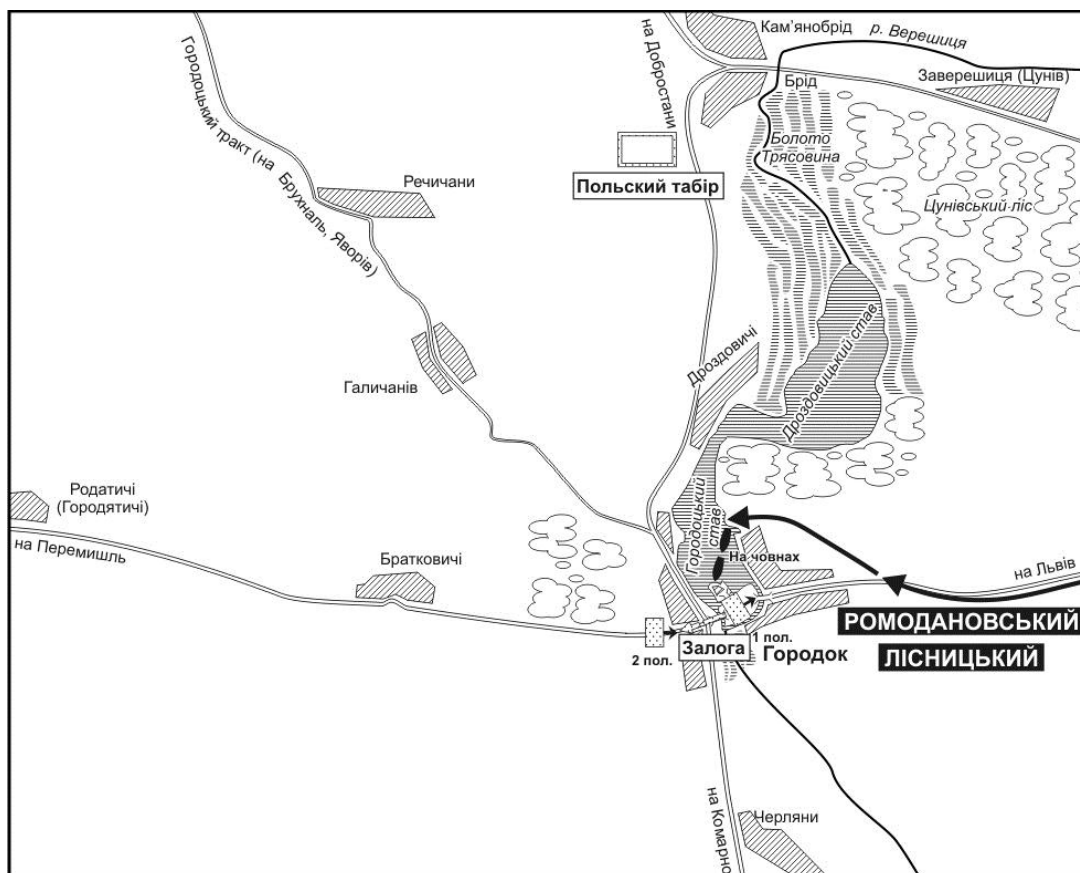

Схема 2. Нічний штурм козацько-московським військом Городка

В руках поляків ще залишалася гребля, що з'єднує Городок із західним берегом Верещиці. У цій ситуації, козаки, уникаючи лобової атаки почали розбирати будови і будувати переправу паралельну існуючій. Сучасний городоцький краєзнавець Роман Горак вважає, що побудована козаками переправа знаходилася в районі сучасної залізниці[1]. Розпочата переправа союзної армії через ставок зробила безглуздою подальшу оборону греблі і польський гарнізон поспішив відійти до головних сил.

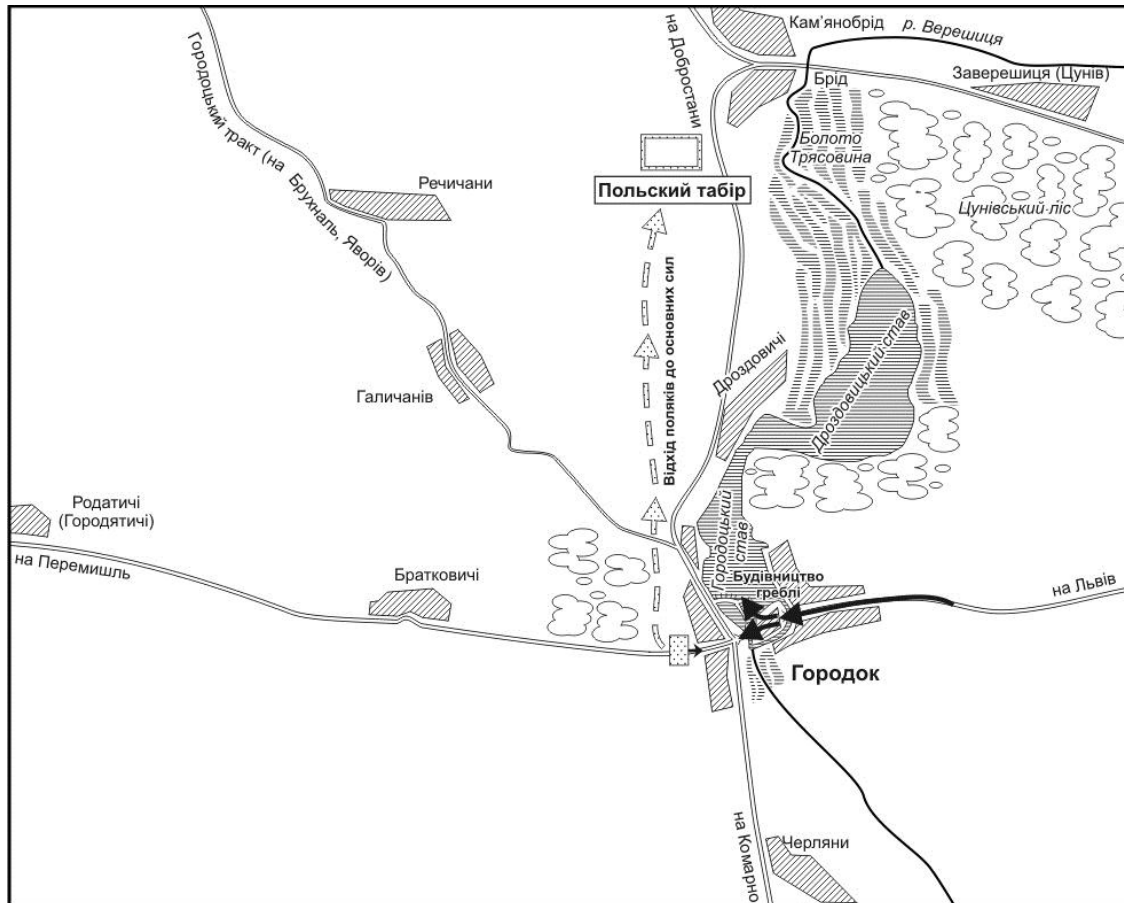

Схема 3. Відступ польської залоги Городка до табору

Взяття Городка російсько-козацькою армією одразу звело нанівець всі переваги поляків. Вище ми вже згадували про те, С Потоцький прагнув прикрити, перш за все Кам'янобродську переправу. Тепер же йому доводилося зустрітися з противником в чистому полі, причому ворог наступав з тієї сторони, яку великий гетьман вважав неприступною. Саме ця ситуація, на наш погляд, дала привід В. Коховському написати, що ворог підійшов не з фронту, а з тилу, а зовсім не через Дроздовичський ставок.

На світанку 30 червня польська армія вишикувалася перед південним фасом свого табору. Основну ударну силу коронного війська становили гусарські корогви С. Потоцького і Я. Замойського, загальною чисельністю близько 350 коней. Саме вони і склали центр бойового порядку, посилений козацькою корогвою К. Тишкевича (123 коня). Козацькі і легкі корогви прикрили фланги бойового порядку.

Тим часом союзники, використовуючи як переправу через гать, так і безпосередньо через Городок, розмістили свої війська на захід від ставка, де почали вибудовуватися в бойовий порядок. Центр складала московська піхота, прикрита з обох флангів помісної кіннотою. Попереду розмістився рейтарський полк Фонвізіна, який цілком ймовірно прикривав процес шикування союзників. Українські дослідники часто відправляють козацьку піхоту на фланги бойового порядку, але згадки про це в джерелах відсутні. На наш погляд, козаки, взагалі не брали активної участі в польовій битві, перебуваючи, по всій видимості, в тилу бойового порядку. Причиною цього була неможливість використовувати козаків у відкритому бою без прикриття їх традиційного табору.

Вишикувавшись в бойовий порядок, московські війська перейшли в наступ. Першими атакували поляків рейтари Фонвізіна, намагаючись прорвати центр коронного війська.

С. Потоцький розумів, що його гусари і козаки, якщо залишаться на місці будуть зметені атакуючими рейтарами, віддав наказ корогвам центру про атаку. Стався швидкоплинний зустрічний бій. Рейтари встигли зробити пістолетний постріл, і тут же зіткнулися з списами гусарії. Незважаючи на меншу чисельність, гусари, як це вже не раз бувало, перекинули противника і змусили його тікати.

Слід зазначити, що рейтари все-таки не понесли значних втрат – рейтарські лати служили надійним захистом від польських списів і шабель. Однак, цей захист не поширювалася на рейтарських коней, і до кінця польської атаки велика кількість рейтар перетворилося в піхотинців.

Польські корогви переслідували рейтар, поки останні не опинилися під прикриттям піхоти. Джерела не дають чіткої відповіді на питання – з кого складалася ця піхота? На наш погляд, це були або московські стрільці А. Матвєєва, або піхота солдатських полків. Вони виявилися тією нездоланною перепорою, яка спинила атакуючу хвилю поляків. Опинившись перед піхотним ладом, гусари і козаки потрапили під мушкетний вогонь союзників. Незважаючи на понесені втрати, поляки, можливо на куражі, все-таки прорвалися вприду до ліній піхоти. Але на більше сил не вистачило. Коронна кіннота зав'язла в піхотній масі, ударний напір вичерпався, і залишки польського центру були змушені відступити, щоб уникнути ще більших втрат.

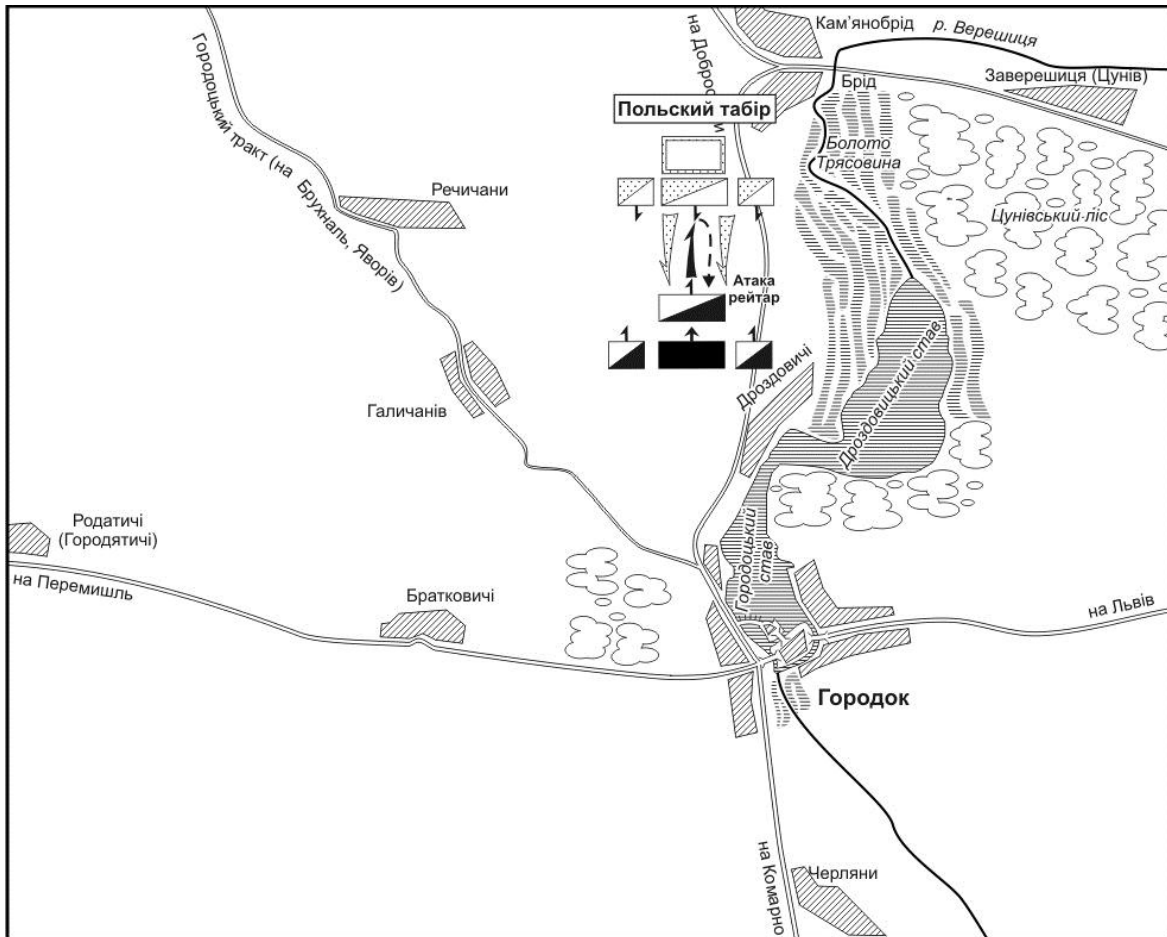

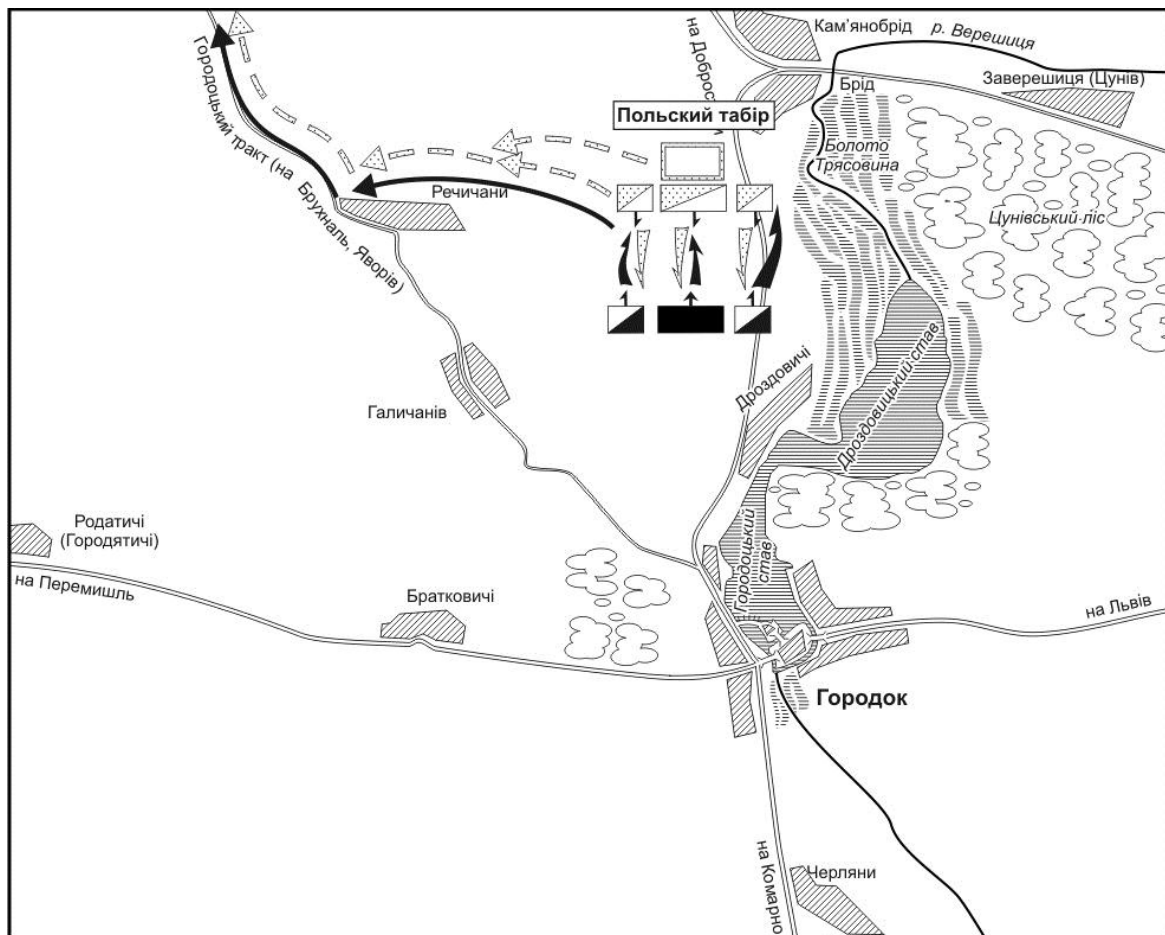
Схема 4. Атака московських рейтар та контратака коронних військ

Виникає питання – чи не була атака рейтар проведена спеціально, щоб виманити польську важку кінноту під мушкетний вогонь піхоти? На думку В. Станіславського це було саме так. Проте, на наш погляд, такий складний маневр вимагає тривалих спільних навчань, які в той час просто не проводилися. До того ж, слід зауважити, що полк Фонвізіна комплектувався за залишковим принципом і навіть індивідуальна підготовка багатьох рейтар не була на достатньому рівні [6, 107], тобто виконати маневр удаваного відступу їм було не по силам.

Виходячи з того, що всі джерела вказують на тривалість бою, можна припустити, що польські корогви центру повторили атаку, але безрезультатно.

На флангах польські корогви зіткнулися з московською кіннотою. Подробиці бою на флангах невідомі. Ймовірно, ініціатива належала союзникам, які могли використати чисельну перевагу в кінноті, що діяла за підтримки драгунів.

В середині дня союзники перейшли у вирішальний наступ на своєму правому фланзі. Можна припустити, що його провели кінні частини Г. Ромодановського і А. Матвєєва, які, ймовірно, були найбільш боєздатними кінними військами у союзників. Лівий фланг поляків не витримав і почав відступ. Слідом за цим завагалися і інші польські корогви. Паніку посилив загін посполитого рушення, який прибув на допомогу військам С. Потоцького – поляки прийняли його за ворожі частини в своєму тилу. Після цього відступ перетворився на втечу.

Схема 5. Загальний наступ московських військ та втеча поляків з поля бою

Поляки тікали в напрямку Брухналя – невеликого поселення на північний захід від Городка, обладнаного старими укріпленнями. Біля міських воріт С. Потоцький зробив спробу зупинити втечу, проте безуспішно. Більш того – він залишився фактично один перед наступаю-

чими московськими вершниками. Життя гетьману врятували ротмістр Анджей Моджейовський і Олександр Кричинський, затуливши його від московського рейтара.

Після Брухналя поляки бігли далі до Яворова, в районі котрого їм довелося кинути свій табір, який дістався союзникам. Втрати коронних військ були величезні. Загинув староста звенигородський, ротмістр Лукаш Гулевич, ротмістри Ян і Габріель Аксаки, ротмістр Демульт, Павло Липницький і багато інших офіцерів. У полон потрапили ротмістр Ян Потоцький (племінник великого гетьмана), обозний Себастьян Маховський, Войцех Голинський, Биковський (Грабовецький помилково приписує йому титул серадзького воєводи – Ян Божецький в своєму щоденнику іменує його «серадзянином»). Союзники захопили гетьманський бунчук, прапори, литаври, весь обоз. Від повного знищення жовнірів врятувала лише ніч. Залишки коронного війська відступили до Ярославу, де С. Потоцький розраховував посилити свої війська за рахунок посполитого рушення з Руського, Белзького, Волинського і Любельського воєводств. Великий гетьман планував збільшити чисельність своєї армії на 3500 осіб, але коли навколишні шляхта дізналися про результати битви під Городком, то жоден з них не прибув в Ярослав. Гетьман був змушений відступити ще західніше [18, 142-144; 25, 95; 8, 297; 15, 27-29; 9, 181-184; 22, 131; 24, 18-19; 17; 23, 144].

Таким чином, козацько-московські війська повністю розгромили протидіючі їм польські загони. В нічному бою головну роль зіграли козаки Лісницького, які захопили Городок та навели нову переправу, поруч з існуючою, що змусило решту польської залоги залишити свої добре захищені позиції. Ніяких обхідних маневрів через болото козаки не здійснювали – на це просто не вистачило б часу. Під час битви з головними коронними силами тягар бою припав на московські загони, які використовуючи чисельну перевагу перемогли ворога.

Джерела та література

1. Горак Р. Городок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gorodok.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=98.
2. Городоцька битва (29-30 вересня 1655р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bratkozak.com.ua/publ/zakonodavcha_baza/gorodocka_bitva_29_30_veresnja_1655r/2-1-0-60.

3. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. / В. В. Грабовецький. – К., Наук, думка, 1972 – 192 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1997.
5. Каргалов В. Русские воеводы XVI-XVII вв. / В. Каргалов. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
6. Курбатов О. Очерк истории конных полков «нового строя» русской армии от начала их существования до окончания русско-шведской войны 1656-1658 гг. / О. Курбатов // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего нового времени. – Вып. 3. – М.: Русские витязи, 2014. – С. 90-136.
7. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
8. Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654-1655 гг.) / А. Мальцев // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 264-306.
9. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. / А. Н. Мальцев. – М., 1974. – 254 с.
10. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санин. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. - К., 1993. - 502 с.
12. Рябуха Ю.В. Городецька битва 1655 р. / Ю.В. Рябуха, Є.С Горб // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України (Науковий вісник) «Меджибіж» – 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 254-260.
13. Станіславський В. Городецька битва 1655/ В. Станіславський // Енциклопедія історії України / під ред. В.А. Смолія. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 173.
14. Уривок з хроніки С. Грондського // Джерела з історії Національно-визвольної війни. – Т. 4. – С. 290-308.
15. Яцкевич Є. Визвольні походи Б. Хмельницького на західні землі України / Є. Яцкевич. – Львів, 1954. - 36 с.
16. Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV-XVII вв. / А. Чернов. – М., 1954. – 224 с.
17. Czolowski A. Bitwa pod Grodkiem. Epizod z najazdu moskewsko-kozackiego 1655 r. / A. Czolowski // Tydzien. Dodatek literacko-naukowy «Kurjera Lwowskiego». - 1905. - Nr. 47. – S. 373-375.
18. Jemiolowski M. Pamietnik dzieje Polski zawierajacy 1648-1679 / wyd. J Dziegielewski. – Warszawa, 2000. - 618 s.
19. Jozefowicz T. J. Kromka miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 / T. J. Jozefowicz. - Lwow, 1854. – 504 s.

20. Kochowski W. Lata potopu 1655-1657 / W. Kochowski [Електронний ресурс].
21. Kubala L. Wojna Moskiewska /L. Kubala. – Warszawa, 1910. – 443 s.
22. Kuszewicz S.C. Arma Cosacica // Жерела до історії України-Руси. - Том VI. - Львів, 1913. - С. 3-226.
23. Przybos A. Potocki Stanislaw zw. Rewera (ok. 1589-1667) / A. Przybos // PSB. - T. XXVIII. - S. 140-151.
24. Rawita-Gawronski Fr. 1655-1905. Krwawy gośc we Lwowie / Fr. Rawila-Gawronski. – Lwow-Warszawa, 1905. – 44 s.
25. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wiekii / J. Wimmer. – Warszawa, 1965. – 385 s.

Олександр Кривобок (Ніжин)

Продовження політичних ідей Речі Посполитої у колі козацької старшини середини XVII ст.

Реалізація в ході комплексу реформ 1560-1570-х років центральних ідей езекуційного руху заклала основи політичної спільноти під назвою Річ Посполита. Перша половина XVII століття для політичної еліти цієї держави стала в основному періодом заспокоєння і консервування того творчого процесу, який генерував центральні ідеї її політичного життя у XVI ст. Певним винятком може бути поширення ідеології сарматизму, що охопило і руську шляхту, але й ці ідеї кореняться у попередньому столітті. Результати політичної боротьби початку XVII ст. підвів А. Сулима-Камінський. З його погляду, після завершення подій «рокошу Зебжидовського» сенатори-легалісти торгувалися з рокошанами, шукаючи компромісу у прагненні покращити ефективність уряду, але без надання монарху абсолютної влади та без допущення шляхетського загалу до контролю над державою [5, 101-102].

У той же час активізація руського суспільства Речі Посполитої, розбурханого міжконфесійною боротьбою кінця XVI – початку XVII ст. стала дійсно важливим фактором громадсько-політичного життя держави. Щоправда, це більше відчувалося на рівні східних регіонів, а не Кракова чи Варшави. У зв'язку з цим дехто із дослідників говорить про піднесення національної свідомості. Але немає підстав ототожнювати цю свідомість із українською, як це зробили В.Смолій та В.Степанков у